

2.

OBITELJ I MIGRACIJE: PRIMJERI OBITELJSKOG ŽIVOTA U DRUGOJ POLOVINI 20. STOLJEĆA U KRUŠEVU

Danijela Birt Katić – Milana Černelić

UDK: 334.73(497.5 Kruševo):314.7"196"

Sažetak: Terenska istraživanja provedena 2011. godine na području Bukovice, u selima Kruševo i Medviđa, potvrdila su postojanje određenih oblika obiteljskog života zasnovanog na zadružnim načelima. Posebnu zanimljivost predstavlja opstojnost takvoga načina života sve do devedesetih godina 20. stoljeća, unatoč odvojenom životu pojedinih pripadnika mlađeg naraštaja obitelji koji privređuju izvan obiteljskog kruga, većinom na privremenom radu u Njemačkoj, što će se prikazati na primjeru nekoliko studija slučaja za razdoblje druge polovine 20. stoljeća, uz osvrt na iste pojave u prethodnim naraštajima obitelji. U zaključnim razmatranjima uspoređuju se slični fenomeni u ostalim bunjevačkim ograncima.

Ključne riječi: Bukovica, obitelj, zajednica, migracije, Bunjevci

---

1. Uvod

1.1. Istraživačka polazišta

Ovaj rad temelji se na saznanjima koja su prikupljena o obiteljskom životu terenskim istraživanjima provedenim 2011. i 2012. godine na području Bukovice u selima Kruševo i Medviđa, koja su potvrdila postojanje određenih oblika života *u zajednici*, kako kazivači nazivaju obiteljski suživot zasnovan na načelima zajedničkog privređivanja i zajedničkog obitavanja dijela obitelji, dakle na zadružnim načelima. U terensko istraživanje uključeni su zaseoci Kruševa: Anići, Donje Polje, Erslani, Karlovac, Ribnica, Gornja i Donja Otišna (Otišina) i Jurice. Osobni podatci o kazivačima poznati su autoricama, a u tekstu će se navoditi samo nazivi zaseoka u kojima žive pojedini kazivači i njihove godine rođenja. Tom prigodom obavila su se istraživanja i u Medviđi, no dobiveni su samo fragmentarni podaci koji također potvrđuju opstojnost zadružnog obiteljskog života do druge polovine 20. stoljeća, premda bez dovoljno preciznih podataka o razmatranim pojavama u ovome radu. Stoga smo se ograničile na Kruševo.

Posebnu zanimljivost predstavlja opstojnost takvoga načina života unatoč odvojenom životu pojedinih pripadnika mlađeg naraštaja obitelji koji privređuju izvan obiteljskog kruga, u većini slučajeva odlaskom na privremeni rad u Njemačku. Obiteljski život i odnosi među članovima obitelji, organizacija života i rada prikazat će se za razdoblje druge polovine 20. stoljeća na primjeru nekoliko studija slučaja, uz osvrt na iste pojave u prethodnim naraštajima obitelji. Oblici zadružnog života prilagođeni specifičnim prilikama održali su se u pojedinim obiteljima kraće ili dulje, sve do devedesetih godina 20. stoljeća. Kroz prikaz životnog ciklusa obitelji (*family cycle*) kao i životnoga tijeka pojedinca (*life-course*) dobit će se bolji uvid u način na koji su se obiteljski odnosi oblikovali djelovanjem migracijskih procesa. Cilj našeg istraživanja stoga je bio usmjeren na promatranje promjena u obitelji, na nekoliko izdvojenih primjera životnih priča kazivača, koji su živjeli u *zajednici*, kako kazivači nazivaju oblike zadružnog života, kojega su manje ili više svi iskusili, kao i njihovi preci koji su također živjeli u zadrugama.

1. 2. Teorijska polazišta

Prema teorijskim polazištima tzv. razvojne teorije praćenjem promjena u obitelji kroz njene razvojne faze može se objasniti pojavnost različitih oblika obiteljskih zajednica, zatim promjena strukture obitelji tijekom njenog širenja ili sužavanja, a u konačnici i nestajanja. Isti teorijski okvir može poslužiti boljem razumijevanju promjene uloga pojedinih članova obitelji tijekom života (usp. Schvaneveldt et al. 2004:110). Na ovom području s izrazitom patrijarhalnom tradicijom, koju i danas sami kazivači potvrđuju, žene su imale ambivalentan položaj, bilo da su napuštale obitelj odlaskom na rad u Njemačku i prekomorske zemlje (Sj. Amerika, Australija), bilo da su ostajale unutar kućanstva u kojemu im je položaj bio iznimno težak. Promatranjem života pojedinca uz pomoć *life-course* perspektive, koja podrazumijeva kontekstualni, proceduralni i dinamički pristup proučavanju i razumijevanju promjena u životu članova obitelji tijekom određenog razdoblja, moguće je dobiti odgovore na pitanje na koji način su se određene promjene društvenog i kulturnog konteksta odrazile na život pojedinca (usp. Hutchison 2007:9–11); na koji način se članovi obitelji prilagođavaju i usklađuju svoj život s drugima članovima svoje bliže obitelji u promijenjenim uvjetima (usp. Hareven 1994). Istovremeno je moguće utvrditi i uzrok održavanja kontinuiteta u životnoj svakodnevnici pojedinca. Ne treba zanemariti niti utjecaj turbulentnih povijesnih događanja na određene segmente ljudskog života. Istraživanja obitelji općenito, napose zadružnog tipa, bitno je promotriti unutar specifičnog konteksta – društvenog, prostornog, vremenskog, političkog i ekonomskog. Na taj način moguće je pratiti način na koji se obitelj, odnosno njeni članovi, prilagođavaju specifičnim promjenama društvenog i kulturnog konteksta te koje strategije razvijaju kao odgovor na promjene.

Uključivanjem u migracijski proces stvara se transnacionalni prostor, odnosno transnacionalna obiteljska zajednica. Pojedini autori definiraju transnacionalnu obitelj kao zajednicu u kojoj pojedini članovi žive dio ili većinu vremena odvojeni jedni od drugih, ali se i dalje drže zajedno, održavaju osjećaj kolektivne skrbi i zajedništva (dodali bismo da u slučaju zadruge ne dijele imovinu); to je proces kojeg oni definiraju kao “familyhood across national borders” (usp. Bryceson i Vuorela 2002:3–7, prema Sorensen 2005:4). Iako autori ne razmatraju zadružni tip obitelji, ova se načela mogu primijeniti i na zadruge, budući da one na ovome prostoru i u ovome razdoblju postaju transnacionalne obiteljske zajednice. Na ovom području bilo je nekoliko tipova migracija. Uzimajući u obzir odredište migracija

one se mogu podijeliti na vanjske i unutarnje, a s obzirom na vrijeme provedeno u migraciji zabilježene su sezonske, privremene i trajne. I na koncu, ovisno o motivima, mogu se izdvojiti dobrovoljne i prisilne migracije (usp. Mesić 2002). Većina migracija na ovim prostorima potaknuta je prije svega lošom gospodarskom situacijom, što posebno dolazi do izražaja nakon Drugog svjetskog rata kada velik broj stanovništva odlazi s ovog područja. Razmatranje obiteljskih odnosa i promjena obiteljske strukture, obiteljskog života i svakodnevice, tijekom 20. stoljeća u kontekstu migracija nije problematizirano u etnološkim i kulturnoantropološkim radovima u Hrvatskoj vezano za ovaj prostor. Etnografske opise za sela Kruševa i selâ Bukovice donose uglavnom lokalni entuzijasti koji su između ostalog pisali općenito o životu i svakodnevici ovih sela. Za ovo je područje o obiteljskom životu pisao V. Ardalić u monografiji Bukovica: *Narodni život i običaji*, koja je objavljena u više nastavaka, napose u prilogima iz 1899.: Bukovica: život u zadruzi. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 4:196–220; i iz 1906. Obitelj u Bukovici (Dalmacija): (crte iz narodnoga privatnog prava) *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 11:161–200. (Pretisak Ardalićeve monografije objavljen je 2010. godine u izdanju SKD Prosvjeta.) Iako velik dio svojega rada Ardalić posvećuje obitelji, njegovu građu ne koristimo u ovom radu jer pišemo o obiteljskom životu iz različitog razdoblja među pripadnicima različitog etniciteta.

Prihodi stanovništva ovog područja ovisili su prije svega o stočarstvu i ratarstvu. Tek se sredinom 20. stoljeća otvara nekoliko tvornica koje imaju lokalnu važnost za zapošljavanje muške i ženske radne snage. Tako stanovništvo sve više gravitira prema urbanim sredinama: Obrovac, Benkovac i Zadar. Tih godina većina ženske radne snage zapošljava se u lokalnim tekstilnim tvornicama, a muškarci u rudnicima boksita.

2. Razvojne faze transnacionalne zadružne obitelji

2. 1. Metodologija istraživanja

Na tragu teorijskih polazišta, koja smo iznijele u uvodnom poglavlju, nastojimo propitati kako je odlazak članova pojedinih zadružnih obitelji, koji su masovno emigrirali u europska ili neeuropska (transkontinentalne migracije) odredišta kroz 20. stoljeće, utjecao na organizaciju i svakodnevicu obitelji – kako su se odluke koje donosi pojedinac i članovi obitelji odražavale na život pojedinca, na koji su način ljudi utjecali na važne događaje u svom životu, je li to odluka koju donosi pojedinac ili obiteljska zajednica; tko upravlja zadrugom; način organizacije rada; odnos među članovima obitelji; kako se mijenja položaj onih koji odlaze i onih koji ostaju u obitelji te promjena položaja i uloge žene i muškarca u obitelji. Na temelju kazivanja, u primjerima koje kazivači ističu, uočava se da su migracije bile potaknute gotovo isključivo ekonomskim razlozima. Sve obitelji obuhvaćene ovim istraživanjem prošle su kroz iskustvo migracijskih procesa. Njihove životne priče jedinstvene su, ali zajedničko im je obilježje upravo to da one prate njihov život iz dvije perspektive: perspektive *ostajućih* i *migrirajućih/odlazećih* članova obitelji, koje su bitno utjecali na njihov život, posebice u uvjetima života *u zajednici*. U ovoj je sredini takav oblik obiteljskog života relativno dugo opstao u različitim oblicima obiteljskog suživota. Sinkronizirani odnosi članova obitelji *u zajednici* bili su nužni, posebice u uvjetima kada je zajednički rad

bio jedini izvor prihoda. Pojedini članovi obitelji tijekom dvije ili tri generacije napuštali su obiteljsku sredinu, zbog odlaska na rad, najčešće u Njemačku u drugoj polovini 20. stoljeća (a raniji naraštaji obitelji odlazili su i na neka druga odredišta: Australiju, Ameriku). U radu analiziramo i njihovu percepciju obitelji kao zajednice koja mijenja svoju funkciju – za svakog člana drugačije. Za članove, koji žive i privređuju zajedno u istom kućanstvu, obitelj i dalje funkcionira na načelima zajedničke imovine i rada te zajedničke prehrane. Struktura kućanstva mijenjala se nekoliko puta u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata, tako se pojedinac mogao roditi u proširenoj obitelji, zatim živjeti u njoj, odvojiti se i živjeti u nuklearnoj pa ponovno ženidbom sinova u proširenoj. Te su pojave i u ranijem razdoblju bile uobičajene, a na njih je ukazao još Eugene Hammel koji je isticao da je zadruga proces, a ne statični oblik obitelji, za razliku od ranijih autora koji su obitelji promatrali kao čvrsto organiziranu društvenu jedinicu, koja je prostorno određena (Hajnal, Laslett). Nadalje, Hammel promatra obitelji u odnosu na poljoprivredni način proizvodnje, specifičan ekonomski kontekst, migracijske procese i obiteljski razvojni ciklus (usp. 1972:337–339). Svi ti procesi jasno se ocrtavaju u primjerima zadružnih obitelji na području Kruševa i ukazuju upravo na te aspekte zadružnog života u tranziciji. Stoga je osobito važno zadružnu obitelj promotriti unutar specifičnog konteksta.

2. 2. Život u zajednici

Zadružni život obilježavao je zajednički život dvojice ili više braće koji su živjeli zajedno s roditeljima. Prethodni naraštaji djedova i očeva obitelji, na temelju čijih je životnih priča nastao ovaj rad, živjele su u *zajednici*: “Recimo bilo je po dvi tri obitelji, čet’ri. Recimo ko ima tri sina i još otac i mama to je bilo čet’ri obitelji” (kazivačica iz Donjeg Polja, r. 1930. godine). “Bila su tri četiri brata, svaki ima po pet, šest djece, evo ih” (kazivač iz Karlovca, r. 1930. godine). Za prostor Bukovice može se utvrditi karakteristično zadržavanje zadružnih načela do devedesetih godina 20. stoljeća, što se može protumačiti kao nastojanje roditelja da očuvaju tradicijske vrijednosti. Osim toga, mnogi su smatrali da je takav suživot ekonomski isplativiji nego podjela i odvojeni život u nuklearnim obiteljima, nakon što su pojedini članovi otišli na rad u inozemstvo. Objašnjava to i kazivač iz Karlovca, r. 1930. godine: “A nisu imali. Radila se zemlja, nije se imalo novaca.” Kazivačica iz Jurica, r. 1953. godine, odrasla je u velikoj obitelji, u kojoj je njen otac živio zajedno sa svojim bratom, a samo su njeni roditelji imali devetero djece (šest kćeri i tri sina). Otac je poginuo 1966. godine pa je u obitelji ostala majka s djecom i očevom majkom. Godine 1975. udala se također u *zajednicu*, u kući su je dočekali svekar i svekrva, muževa sestra i najmlađi brat te djeca jetrvā (ostali članovi bili su na radu u Njemačkoj, jedna od kćeri u Australiji).

2. 3. Migracijske mobilnosti

Kako bi se bolje razumjela uloga obitelji u procesu migracije njenih članova, bitno je sagledati na koji način su obitelji oblikovale svoje strategije u odnosu na vanjske čimbenike. Obiteljske strategije ne uključuju samo odluke koje donose pojedinci već cijela obitelj. Suočene s novim uvjetima života i načinom privređivanja, obitelji se prilagođavaju i modificiraju svoje planove i strategije u kontekstu svoje kulture i tradicije (usp. Hareven 1991:115–116). Početkom 20. stoljeća bile su uobičajene transkontinentalne migracije u Ameriku. Na sezonske poslove u prvoj polovini 20. stoljeća najčešće se odlazilo u unutraš-

njost Hrvatske i Slavoniju (iako se sezonski poslovi nastavljaju i nakon Drugog svjetskog rata). Nakon Drugog svjetskog rata pojedinci su odlazili u Australiju. Na privremene radne migracije u Njemačku odlazilo se šezdesetih godina 20. stoljeća. U to vrijeme muškarci su odlazili i na privremene radove u Sloveniju.

Zabilježeno je više primjera privremenih radnih migracija. Odlazili su muškarci, a žene u pravilu nisu odlazile na sezonske poslove, već su s obitelji ostajale u roditeljskoj kući. Članovi obitelji, koji su ostali, i dalje su se bavili poljoprivredom što je bilo neophodno za funkcioniranje svakodnevnog života. Kazivačica iz Donjeg Polja r. 1930. godine prisjetila se svoje obiteljske situacije: "Moj je stric bija u Americi. Kad je doša kući već je bija stari čovik, nije vidija, oslipija je." Prema njenim riječima razlog njegovog odlaska može se pripisati lošim uvjetima života, odnosno obitelj nije mogla izdržavati velik broj članova pa je jedan brat ostao u kući, a drugi je morao otići. Njezin je otac ostao i preuzeo brigu o bratovoj djeci i supruzi kao gazda kuće. "Svi su morali rad't kako on reče." Pravilo je bilo da je najstariji brat ostajao kod kuće i preuzeo ulogu glave obitelji, dok bi mlađa braća odlazila u potragu za poslom i drugim izvorima prihoda.

Da privremene radne migracije mogu postati stalne pokazuje i sljedeći primjer: "Jedan naš djed, od mog oca stric. On je otiša u Ameriku i nije se vratio nikad. Sedam djece je tamo imao. Tamo se oženio, tamo je i ostao. Nikad nije doša." (kazivačica iz Donjeg Polja, r. 1930. godine) Iako se nikad nije vratio ostao je u komunikaciji s obitelji tako da je jednom godišnje slao pismo i novac svom bratu. Osim odlaska u prekomorske zemlje u prvoj polovini 20. stoljeća nakon Drugog svjetskog rata ustalila se praksa migracija u Slavoniju. "Bogatiji" prostor, odnosno percepcija boljeg i lakšeg života u Slavoniji, neke je stanovnike trajno motivirao da napuste Kruševo i presele se u novo boravište. Muškarci su najčešće odlazili u potrazi za sezonskim poslovima u godinama nakon Drugog svjetskog rata u Liku i dok se kazivač iz Karlovca, r. 1930. godine, bavio građevinskim poslovima, drugi su radili različite vrste poslova (šumarske, poljoprivredne i dr.): "Ja sam, kad sam osmi razred završio, 58. godine oša sam u Liku, pravili smo ekonomsku školu u Lovincu, pa u Gračacu, zgradu sudsku, kožaru." Važnost sezonskih migracija muških članova naglašena je riječima istog kazivača: "Čitavo naše Kruševo je išlo, nama je to bilo Njemačka". U godinama nakon završetka Drugog svjetskog rata "bolje se živjelo ovdje nego sad, bile su tvornice, bili su rudnici gdje se kopao boksit ruda. Samo su muški radili." O tome svjedoči i iskustvo kazivača iz Anića, r. 1917. godine:

"A kako sam ja radija, ja sam u rudniku radija jedno 40 godina. Na onim strojevima. Iša sam odale u Velebit raditi otlam pješke pa u Velebit, pješke ajde. A radili su al najprije se nije imalo gdje zaposliti. Najprije su naši ljudi išli u Gorski kotar kuruze okopavati. Za tri kila kokuruza cili dan kopaj, što bi se najio."

Šezdesetih godina nakon zaokreta u političkim i društvenim okolnostima otvoren je put prema europskim migracijama, tako se najviše "...išlo u Njemačku. Išlo se u petom mjesecu pa do desetog, jedanestog mjeseca" (kazivač iz Erslana, r. 1943. godine).

Kako bi uspješno organizirali i uskladili svoj život između obaveza koje imaju na poslu u inozemstvu i života u obiteljskom domu u zavičaju, gdje se namjeravaju vratiti, pojedinci i obitelji razvijali su različite strategije. Zapravo njihova odluka o povratku nije bila upitna, ne propituje se, ona je samorazumljiva. Na primjeru jedne obitelji iz Jurica dobro se oslikava takav oblik odvojenog života članova zajednice, koji još uvijek ekonomski funkcionira kao zadruga. Na rad u inozemstvo odlazili su i muški i ženski članovi obitelji, s tim da bi

djeca koja su već bila rođena ili su se kasnije rodila ostajala na čuvanju kod bake i djeda, a na njih je kao svoju djecu pazila i snaha koja bi ostajala u kući. Djecu bi čuvala svekrva, ako je žena otišla za mužem. U pravilu većina kazivača potvrđuje da im je prvotna intencija prilikom donošenja odluke o odlasku bila privremena; namjera je bila otići i zaraditi novac za izgradnju kuće, no ostanak se odužio. Tako te migracije više nisu bile privremene već zapravo trajno privremene kroz dulje vrijeme, u razmaku od desetak do tridesetak godina.

2. 4. Utjecaj migracija na obiteljski život

Različiti oblici stanovanja i obiteljskog života karakteristični su za obitelji čiji su članovi migrirali. Razdvojenost je utjecala na odnose između supružnika i između roditelja i djece, ali i između braće koja su bila dijelom zajednice sve dok se obitelji nije podijelila. Rezultat je plurilokalan obiteljski život (usp. Čapo Žmegač 2003:124, 128). Obitelj se “stvara” na nekoliko lokacija (mjestu migracije i rodnom mjestu), posebice se to ostvaruje u slučajevima kada i žene migriraju. Na takav zaključak ukazuju i primjeri zabilježeni terenskim istraživanjem na prostoru Kruševa. Iako se u našem istraživanju radi o zadružnim obiteljima, mogu se dijelom utvrditi sličnosti bez obzira na tip obitelji, ali i neke time uvjetovane razlike. Gotovo svaka obitelj ovog područja doživjela je transnacionalno iskustvo, s različitim posljedicama za obiteljski suživot i svakodnevicu. Međutim, odvojeni način života (najčešće muških članova) u konačnici nije značio i razdiobu obiteljske zajednice, već upravo suprotno: nakon odlaska članova obitelj nastavlja funkcionirati kao zajednica jer u njoj, uz roditelje i ostale ukućane, većinom ostaju živjeti supruga i djeca. Etnologinja Jasna Čapo Žmegač je na temelju svojega istraživanja utvrdila nekoliko varijanti translokalnog iskustva pojedinih obitelji (usp. *ibid.* 124), koji su u većem ili manjem omjeru prisutni kod obitelji ovog prostora na što ukazuju i primjeri proživljenog iskustva pojedinih kazivača. Prema većini kazivanja, otac živi i radi odvojeno od obitelji. Ponekad su oba roditelja odsutna, dok su djeca prepuštena na brigu djedu i baki, a katkada i drugih članova kućanstva (strina, tetka, snaha i dr.). U trenutku kada se oni više nisu mogli brinuti o djeci, “...dicu su povukli...” roditelji koji su namjeravali ostati u Njemačkoj. U pojedinim slučajevima djeca žive dijelom kod roditelja, a dijelom kod bake i djeda: “Maria (Josina sina) sam našla, ima je jedno 3 godine. I onda je otišla, a mala je ošla malo prije mene” (kazivačica iz Jurica, r. 1953 godine). J. Čapo Žmegač smatra da je utjecaj transnacionalizma ili međudržavne translokalnosti na obitelj, nemoguće jednoznačno odrediti (*ibid.* 128). Osim pozitivnog utjecaja (poboljšanje ekonomskog stanja obitelji) prisutan je i negativan (otuđenje bračnih partnera, roditelja i djece, djeca se odgajaju neovisno od roditelja, sukobi između braće koji dovode do diobe *zajednice*). Pojedini primjeri koje su navodili kazivači potvrđuju negativne utjecaje migracija. Tako je u primjeru obitelji iz Gornje Otišne upravo odlazak jednog odnosno dva brata na rad izvan kućanstva bio razlog nesuglasica unutar njihove obitelji koje su na koncu utjecale i na podjelu. Suživot kakav je funkcionirao do tada narušen je odlaskom pojedinih članova izvan kućanstva, iako je on prvotno i iniciran s namjerom da se cijeloj obitelji poboljša ekonomski položaj. S vremenom, kako navode mnogi kazivači, oni koji su ostali postali su frustrirani odnosno smatrali su se zakinutim naspram onih koji su otišli:

“...onaj koji je osta ovdje njemu je bilo najgore”. “A dopizdili mi bogme. I kad bi ja to sad nedaj bože smijela reći i da bi rekla ma nedaj bože, on bi mene bio raznio. Da bi ja rekla protiv

matere i protiv braće. Svakome tko je došao to sam ja morala prostrit će će leć što će jest, to sam ja morala. Što iznit.” (kazivačica iz Jurica, r. 1953. godine).

Tome je pridonosilo i nepridržavanje prethodnih dogovora oko raspodjele zarađenog novca jer su pojedinci htjeli zadržati zarađeno za sebe.

2. 4. 1. Obaveze i poslovi snahe koja ostaje u zajednici

Odlazak muškaraca izvan kućanstva na duži period uzrokovao je promjenu u životu žene, iako općenito tradicijski vrijednosni sustav nije bitno promijenjen. Zajednice su dijelom opstale zato što su odlaskom muškarca, ženama bili prepušteni svi poslovi. Ovo se može protumačiti kao jedna od strateških odluka obitelji kojom se članovi prilagođavaju novim uvjetima – odnosno kao jedan od razloga zašto su se *zajednice* održale nakon Drugog svjetskog rata. Podaci iz razdoblja Vojne krajine, ali i 20. stoljeća na prostoru Like, ukazuju da to nije isključivo karakteristika samo ovoga područja i ovoga razdoblja. Upravo su na prostoru Vojne krajine, na što ukazuju izvori s kraja 18. stoljeća, u odsutnosti muške radne snage, žene svakodnevno obavljale najteže poljoprivredne poslove (usp. Roksandić 1988: 25, prema Černelić 2009:313–314). I na prostoru Like potvrđena je opstojnost zadružnog života do devedesetih godina 20. stoljeća na primjeru zadruge Rukavina u uvjetima transkontinentalnih migracija muških članova zadruge u ranijem razdoblju i privremenih migracija u Njemačku kasnih šezdesetih godina (usp. *ibid.* 315). Žene koje su cijeli svoj život provele u kući radile su uobičajene poslove oko kuće, ali i zahtjevnije fizičke poslove: “A žene su u kući i drva nosile, nisu ni one spavale. Nosile žito i kukuruze...”, uz to su radile i u polju (kazivač iz Karlovca, r. 1930. godine). Ako je u *zajednici* bilo više žena poslovi u kućanstvu su se podijelili: “Jedna je bila domaćica, koja je kuhala.” (kazivačica iz Jurica, r. 1954. godine). “Otprava nije bilo auto nego mi sve ženske uprti sve što je trebalo. Ma pust to k vragu. Jadne li su bile žene Bukovice” (kazivač iz Karlovca, r. 1930. godine). Odlazak po vodu je i inače bio isključivo ženski posao:

“Muški ne nose ni sada. Aahhh bogati, tko ih je pita. Drva mora biti. Kijalo, livalo. A po vodu se išlo oko dva, tri kilometra. Žene su onda gonile na magaretu. Natovari i goni. Muški nisu išli, eh, još i to da. Aaaaa ja krepa bi ne bi iša na vodu i na drva. Ma kakvi. Ohohoh ruga bi se svak. Reka bi da je lud. Neb’ se moga ni oženit. Evo ga nosi drva....to su žene radile. Kaže eno cura jaka nosi drva za dvi. Jaka al neću ja tu. Nije to prav. Još pada snig i puše bura one jadne metni drva i nosi. Sve su žene, nisu muškarci ništa. I žene su ložile vatru i nosile drva i ručno prale.” (kazivač iz Karlovca, r. 1930. godine).

Na području Bukovice žene su se nakon Drugog svjetskog rata počele zapošljavati u okolnim gradovima. Šezdesetih godina otvorena je tvornica “Nada Dimić” u Obrovcu koja je većinom zapošljavala žensku radnu snagu. Do tog razdoblja žene su bile aktivne u kućanstvu, brinule se za stoku i radile ostale poslove. Na rad u tvornicu krenule su mlade cure i žene: “A ono prvo nije se išlo nego su muški a onda kasnije su i žene, svak je volija ono da zaradi. Nisi imo ništa na svitu. Čeka si to da prodaš ono ovcu i dobiješ ono malo. A ovi kad su počeli radit imali su.” (kazivač iz Anića, r. 1917. godine). Navedeno potvrđuju i kazivači iz drugih lokaliteta: Jurice, Gornja i Donja Otišna, Ribnica, Karlovac. Pojedine žene nisu nikad radile izvan kućanstva: “Ja sam samo doma bila. A doma kod svojih čoban’la s ovcama, u Velebit išla, bilo je još komšija susjeda, da su išli. Moje sestre su radile, a koje su kao cure radile, morale su i s ovcama i u tvornici.” (kazivačica iz Karlovca, r. 1934. godine). O promjeni uloge žene u kućanstvu govori i sljedeći iskaz:

“Moja žena podigla desetoro dice, nigdje radila. A sad radi žena, radi čovjek.” (kazivač iz Karlovca, r. 1930. godine).

Žene se šezdesetih i sedamdesetih godina odlučuju i na privremene radne migracije u Njemačku – i udane i neudane, ili kao pasivne migrantice, što znatno utječe na promjene obiteljskog života. Započinje proces *feminizacije migracija*, kako ga je okarakterizirala N. Sorensen Nyberg u svojem istraživanju (2005:2). U promijenjenim uvjetima obiteljskog života, fizička odvojenost narušavala je obiteljske odnose i utjecala na život bračnog partnera koji je ostao, kao i djece u sredini u kojoj važnu ulogu ima tradicionalni obrazac, prema kojem je žena prije svega vezana uz sferu doma/kuće. Migracije žena u tom razdoblju redefinišu ulogu žene i muškaraca u obitelji. Odlazak žene bio je nužan zbog loše gospodarske i ekonomske situacije. Odlaskom pojedinih ženskih članova obitelji težište se prebacuje na žene koji ostaju u kućanstvu, koje bespogovorno obavljaju osnovne poslove koje nalazimo kao dio životne svakodnevice obitelji ovih sela. S nastalim društvenim promjenama snaha koja je ostala radila je i u kućanstvu i na “državnom” poslu.

2. 4. 2. Svakodnevnica onih koji ostaju: autoritet starješine, poslovi, obiteljski odnosi

I u promijenjenim uvjetima zadržano je načelo poštivanja obiteljske hijerarhije, poslušnost i pokoravanje starijima. Bez obzira na ženinu uključenost u tržište rada, ona se u zadružnim obiteljima i dalje pokoravala volji svekra: “Svekar je to uređivao, ne daj Bože da ja išta znam. Da ja išta pitam. I svekar je određivao. Nema da se metlo što on nije odredio.” (kazivačica iz Jurica, r. 1953. godine). Na autoritet oca/starješine u obitelji ukazuje i sljedeći citat: “Ćaća pokojni, on je zapovida u kući, raspored. Ti ćeš blagu, ti ćeš amo, ti tamo. Nitko nije smio reć da neću.” (kazivač iz Karlovca, r. 1930. godine). Kazivač iz Anića r. 1917. godine komentira nastale promjene: “A sad dok se dite rodi ono je gospodar u kući.” Upravo je opstanak obitelji u vrijeme povećane migracijske mobilnosti članova obitelji obaju spolova ovisio o prihodima koje je obitelj proizvodila sama. Članovi obitelji koji su ostali nastavili su se baviti poljoprivredom: “Mi smo radili vinograd, polje, žita, vinograda. Imali smo sigurno 100 glava blaga – svinje, krave, magarce. Još sam radila i u državnom poslu.” (kazivačica iz Jurica, r. 1953. godine). U ovome su kućanstvu svekrva i snaha podijelile poslove, svekrva je kuhala i brinula se za kućanstvo i djecu. Uz muža kazivačice, od muških članova obitelji u kućanstvu je ostao i djever, kao najmlađi sin koji je u konačnici trebao ostati na obiteljskom gospodarstvu. Nakon očeve smrti, muž kazivačice postao je starješina, a nakon njega najmlađi djever koji je ostao živjeti s majkom. Drugi primjer iznosi kazivačica iz Gornje Otišne r. 1937. godine čiji je muž, dogovorom između braće i roditelja, ostao u domaćinstvu dok su ostala braća otišli za poslom u Njemačku. Upravo je takav razvoj situacije bio rezultat dogovora između odraslih članova obitelji, s time da u pojedinim primjerima odgovornu ulogu ima otac kao starješina obitelji, a ponekad je to dogovor među svim odraslim članovima obitelji. Zadržavanje jednog sina na gospodarstvu bilo je motivirano time da se gospodarstvo mora održati, dakle, ono čime su se roditelji bavili (poljoprivreda i stočarstvo) smatralo se ekonomskim osiguranjem u slučaju da svi poslovi izvan gospodarstva ne uspiju. Svi članovi koji bi otišli na rad izvan obitelji, uvijek su se imali gdje vratiti. Netko je morao voditi brigu o roditeljima, a tu je zadaću na sebe preuzimao sin, ali i snaha, koji su dogovorno ostali u domaćinstvu.

2. 4. 3. Dislokacija obitelji, skrb i međusobne pomoći

U međuvremenu do konačnog povratka – putovanja između mjesta rada i doma nisu bila toliko učestala prije svega zbog loših komunikacija – dolazilo bi se najviše u vrijeme blagdana i tijekom ljetnih praznika. Unatoč otežanoj komunikaciji u pojedinim razdobljima, ekonomska i emocionalna briga o članovima obitelji koji ostaju – posebice ako je riječ o djeci i roditeljima – posebno je izražena, i do današnjih dana, neprekinuta. “Održavanje obiteljskih veza u većini je slučajeva temeljni motiv postojanja širokog spektra transnacionalnih praksi migranata (i članova njihove obitelji) te razlog nastajanja transnacionalnog prostora” (Jernej 2010:62).

Novo iskustvo obitelji oblikuje i mijenja donedavnu svakodnevicu stanovnika ovih sela. A ono je uvelike oblikovano i neprekinutim kontaktom koji se ostvaruje između dvije strane – *ostajuće* i *odlazeće*. Govori o tome i kazivačica: “Do devedeset prve svako je dolazio ovdje i bio komodan od njezine dice, nema šanse da bi reka da ne smi se.” (kazivačica iz Jurica, r. 1953. godine). Primjer ove obitelji pokazuje specifične obiteljske odnose zadružnoga tipa u uvjetima razdvajanja obitelji iz ekonomskih razloga: muž i žena odlaze zajedno na rad u Njemačku, dok djeca ostaju u obitelji sa suprugovim roditeljima i ostalim ukućanima (mužev brat i njegova žena i djeca, sestra i brat). U takvim slučajevima supružnici su, majka još i češće, obilazili djecu. Takvo je iskustvo obitelji kroz jedan dio životnog ciklusa bilo *pluri-* i *translokarno*, posebice se intenziviralo u razdoblju kada je i žena otišla raditi u Njemačku (usp. Čapo Žmegač 2003:124). U slučajevima kada oba roditelja migriraju, djeca ostaju na brizi muževim, katkada i ženinim, roditeljima. S obzirom da su obitelji imale složenu strukturu, skrb o djeci vodila je žena onoga sina koji je u dogovoru s obitelji ostao na domaćinstvu i time se legitimirao kao nasljednik obiteljske imovine, roditeljske kuće i zemlje u najvećem dijelu. Najveći teret postaje briga o tuđoj djeci koju preuzimaju stariji roditelji, prvenstveno baka, ali i snaha, odnosno *nevista* u kući udana za sina koji ostaje na domaćinstvu:

“Našla sam 4 dice od jetrve one su bile po Njemačkoj njih sam morala prihvatiti odma kao svoje, presvlačila sam, ranila. Našla sam jedno u pelenama još. A da dica su najviše i babi i didi ostajali. Netko je morao biti uza njija. Nosi i rani ih. Unučadi je moja svekrva isto desetero digla bez svoje djece.” (kazivačica iz Jurica, r. 1953. godine).

“Više je dica su poštivala babu i dida nego roditelje. Oni bi davali, ali nisu bili. To se vidi, jer su mislili idemo samo par godina, a onda dinar ih povuka. Ili svekrva čuva ili njena mater. Najviše bi tako. Danas puno žena čujem da kažu da nam se vratit na one godine, ne bi išle i dicu ostavle. Jer kaže kad mene moje dite nema onoga toploga, ne zove me mama. Ali nije to to. Taka su bila doba.” (kazivačica iz Ribnice, r. 1940. godine).

Članovi obitelji koji bi otišli na rad u Njemačku, braća i sestra čija su djeca ostala u kućanstvu s obiteljima slali su pomoć: “Tobože bi oni vako davali. Ali to se jadno vidilo. A što ćeš ti da dadeš kad je bila dičica ta što su ostala, da se, da se, što je reka svekar da se. Dica su morala i jist. Svekar je to uređivao ne daj bože da ja išta znam. Da ja išta pitam.” (kazivačica iz Jurica, r. 1953. godine). Te riječi daju naslutiti da je ipak, posebice ako je bilo riječi o kćerima i njihovim muževima i sinovima i njihovim obiteljima, prihod koji zarađuju pojedinci ostajao njima. Dio prihoda izdvajali su za potrebe roditelja, posebice ako su djeca ostala kod njih, što kazivačica objašnjava na sljedeći način:

“Ne bi oni toliko dali onda ne bi u sebe ništa stekli. Onda su davali, poradi dice. Ne znam ja koliko. To su svekar i svekrva mi sa tim nismo imali ništa to su njihova dica. Njihovo je bilo što su zaradili. Mi što smo imali. Davalo se njihovoj djeci što se imalo. Donosili bi oni i mojoj dicit, komad robe da e he kako ne.”

2. 4. 4. Iz Njemačke su gradili kuću

Iako su članovi obitelji na radu u inozemstvu živjeli odvojeno od ostatka obitelji, novcem koji bi zaradili, u najvećem broju primjera gradili su kuće u zavičaju: “Iz Njemačke su gradili kuću” – riječi su kazivačice iz Ribnice, r. 1940. godine. Poneki su gradili svoje kuće u selu roditelja, nerijetko i u najbližem urbanom središtu (Benkovac, Zadar ili Biograd): “Ovaj diver što je osta tu je kuću napravio u Zadru. Taj najmlađi. Ovi drugi koji su bili u Njemačkoj vratili su se u penziju. Ovaj je u Zadru, jedan u Rijeci. Nije se nitko ovdje vratio.” (kazivačica iz Jurica, r. 1953. godine). Većina onih koji su otišli raditi u Njemačku vratili su se tek kad su stekli mirovinu, sada žive u kućama koje su izgradili tijekom rada u Njemačkoj: “Uglavnom su tu stariji ljudi ostali ili se vrate kao stariji” (kazivačica iz Donjeg Polja, r. 1930. godine). Gradnja kuće započela je još dok je obitelj živjela u *zajednici* za potrebe buduće nuklearne obitelji. Nakon što se kazivačica zajedno sa suprugom odvojila od njegovih roditelja i braće, sva su njegova braća već imali svoje izgrađene kuće. Oni su svoju kuću gradili u neposrednoj blizini roditeljske kuće i još su duže vrijeme održavali *zajednicu*, odnosno zajednički radili poslove, hranili se, prali rublje sl., jedino su zemlju kasnije odvojili. U ovoj obitelji braća su gradila kuću za svoju užu obitelj kako bi se nakon povratka iz Njemačke mogli odvojiti i otići od roditelja, tako da ih je gradnja kuće na neki način i obvezivala na povratak kući.

2. 5. Dioba zajednice

Proces razgradnje zadružnog života odvijao se na različite načine i u različito vrijeme od obitelji do obitelji, većinom prije smrti roditelja. Ima primjera njegove opstojnosti sve do početka Domovinskog rata kojega mnogi kazivači smatraju prijelomnim za njegov konačan raspad. U nekim obiteljima rastakanje *zajednice* započelo je već s odlaskom pojedinih njezinih članova na rad izvan kućanstva, no ipak se većina zadruga nije formalno podijelila. Imovina zadruge ostala je zajednička, u pojedinima primjerima sve do povratka članova obitelji kući. Takav *dislocirani suživot* mogao je potrajati i dulje vrijeme, što je ovisio o individualnim prilikama u obiteljima. Ideja zajednice se na taj način i dalje perpetuirala i zajednica postoji dok god su stari roditelji živi, a održavaju je i članovi koji su otišli i koji se vraćaju svake godine na praznike ili u svoje slobodno vrijeme. Vežu ih djeca, ali i sigurnost roditeljskog doma te imovina koju bi imali pravo naslijediti i nepisani dogovor između članova obitelji koji odlaze i koji ostaju. U slučajevima kada i djeca odlaze s roditeljima kontakti s dijelom obitelji koja ostaje doma manje su učestali. Odvojeni članovi obitelji na različite su načine pokušavali zadržati simbolično jedinstvo obitelji, kao i oni članovi koji su ostajali na domicilnom gospodarstvu: nastojali su osigurati opstojnost roditeljskog doma unatoč krizi i lošim uvjetima života. S jedne strane, članovi obitelji koji su ostali bili su dužni brinuti se i osigurati opstanak gospodarstva da se oni koji su otišli imaju gdje vratiti, dok su oni, s druge strane, bili dužni pomagati tako što su slali novac za ispomoc obiteljskog gospodarstva. Diobe zajednice odigravale su se u različito vrijeme od obitelji do obitelji, što je bilo uvjetovano i specifičnim obiteljskim prilikama, uz uvažavanje opće važećih pravila

vezanih uz život u *zajednici* i njihovu sporazumno neformalnu diobu. Primjeri životnih priča kazivača upućuju na zaključak da je bilo više varijacija dioba *zajednica*. Supružnici iz Anića nisu se mogli sjetiti točno godine kada su se podijelili. Kao približno vrijeme spominju razdoblje nakon Drugog svjetskog rata kad su oni već bili u braku nekoliko godina, kojega su sklopili 1941. godine. Nakon podjele ostali su zajedno živjeti dva brata – kazivač i njegov brat, a odijelili su se od bratića (stričevog sina):

“Podilili smo, bili smo dva brata, ostali mi zajedno i mater. Onda ovaj što nije od matere nam bija i on se odilija. Zajedno radili, sve zajedno. Zajedno smo živili pa zajednica. Još bi ja bija živija, ali njoj nije pasalo. Dijelilo se po dogovoru, napišeš na papiru one brojeve i koji izvuče koje eto to je tvoje. Nikakvih problema nije bilo. Sva četiri smo se podjelli. A samo smo nas dva zajedno ostali zbog matere. Zajedno ostali [nakon diobe sa stricom, op. a.]. Zajedno smo sve radili.”

Pri podjeli imovine obitelji poštivalo se nepisano pravilo po riječima kazivača iz Karlovca r. 1930. godine: “Kol’ko je bilo braće na tol’ko se zemlja dilila”. U nekim obiteljima bile su česte svađe zbog zemlje koja se smatrala najvrjednijim što je pojedina obitelj mogla posjedovati: “Prije ko je ima puno zemlje bio je bogatiji” (kazivačica iz Karlovca, r. 1934. godine). Količina imovine – zemlje koju je obitelj posjedovala – razlikovala se od obitelji do obitelji, ovisila je o njenom sastavu, strukturi, ali i drugim vanjskim čimbenicima. Kazivač iz Karlovca r. 1930. godine podijelio se sa stricem koji je postao starješina nakon smrti njegova oca u dobi od 15-16 godina sredinom četrdesetih godina 20. stoljeća, zajedno sa svojom majkom i sestrama. Nakon podjele sa stricem svatko je dobio svoj dio unutar kuće, točnije svoju sobu. Dijelili bi se tako da su na papiriće napisali pojedinu parcelu zemlje: “Kuća se prigradi, i evo ovo je zapalo tebe ovo je mene, metnemo u kapu broj jedan dva tri, čet’ri, i zamotamo i stresemo pod broj jedan taj dio kuće, pod broj dva, taj i ovo je sad moje. Izvuku se. Tako se dijelilo. Ili metnemo tri šibice, na šib’ce smo zemlju dijelili. Ovom pripada ovo...” Ovakav način podjele zemlje potvrđuju i ostali kazivači. U *zajednicama*, koje su dulje opstale uočava se postupna tendencija veće skrbi za vlastitu užu obitelj nauštrb ostalih članova, koji su po dogovoru ostali u kućanstvu. Tome svjedoči i iskaz kazivačice iz Gornje Otišne, r. 1937. godine, koja se udala u zajednicu koja se 1960. godine podijelila, godinu dana nakon njezina ulaska u obitelj:

“Moga odredi on je bija kod kuće, a braća su radila i veli mi kad dobijemo plaću mi ćemo dignut i tebi davat. Oni bi radli nji dva, a muž je doma. To je bilo rečeno da bude kod kuće; to nije potrajalo tako dugo. Kad budemo što kupovali kupt ćemo i tebi, kad budemo prašak kupovali kupćemo i tvojoj ženi. I bome dali jedan put te novce, nema više davanja. I nema oni svakoj kupuju ženi prašak, a meni ništa. A moj veli bome ne moremo više ovako, tu su dica mala. I onda se mi i odijeli.”

Takav poremećen ekonomski odnos među članovima zajednice uzrokovao je njezin raspad, prvenstveno na inicijativu kazivačice i njezina supruga. Njima je pripao veći dio imovine zajednice s obzirom da su s njima ostali suprugovi roditelji. Danas kazivačica živi u kući sa neoženjenim sinom, dok drugi oženjeni sin živi u neposrednoj blizini. I njena je snaha živjela s njom otprilike godinu dana, dok nisu napravili svoju kuću, iako i danas s obzirom da snaha radi, kazivačica kuha i brine o djeci/unucima. U pojedinim obiteljima zajednica se raspala odlaskom članova obitelji na rad u Njemačku: “A šezdesete pa naovamo se dililo najviše. Zarade se počelo Njemačka pa ovo pa ono, neko ima manje neko više pa podili se”, zaključuje kazivač iz Karlovca, r. 1930. godine.

Osim ovakvih slučajeva zabilježeni su i primjeri obitelji koje su opstajale u zajednici i dijelile se u različito vrijeme u drugoj polovini 20. stoljeća. Bratske zajednice opstajale su toliko dugo dok se brat koji bi radio u inozemstvu nije vratio i odvojio sa svojom obitelji u novu kuću koju je izgradio tamo zarađenim novcem. Članovi obitelji koje su donedavno živjele u zajednici konstantno se viđajući i razmjenjujući informacije i obavljajući zajedničke aktivnosti, razdvajaju samo poslove i zemlju. I dalje su nastavili živjeti u dijelu kuće (sobi) u kojoj su do tada živjeli, no nisu više vodili zajedničko gospodarstvo niti su se više zajednički hranili. U spomenutoj zajednici iz Jurica uže obitelji unutar zajednice imale su dovoljno prihoda te su izgradili za svoju nuklearnu obitelj zasebnu kuću, ali u neposrednoj blizini roditeljskog gospodarstva. Nakon što je bračni par odlučio napraviti novu kuću, proces prijelaza potrajao je neko vrijeme, obitelj koja se preselila u novi dom nije potpuno presjekla sve veze, osim u slučaju sukoba oko podjele. Ovdje se radi o postupnoj diobi i odvajanju obitelji. Prema riječima kazivačice r. 1953. godine zemlja njihove zajednice još uvijek nije zakonski podijeljena. Priličan broj primjera iskaza kazivača potvrđuje određeni oblik zajedničkog života i nakon odvajanja. Dioba zemlje, kao i ostale imovine bila je samo interna (usp. Rubić, Birt, 2006:346–347) jer većinom i do današnjeg dana formalna, sudskim putem obavljena, dioba nije realizirana. Zakonski se diobe uglavnom nisu provodile, tek su ih pojedinci devedesetih godina počeli provoditi:

“Niko nije pisa. Samo mi između sebe, dijelimo zemlju. Ako je dan zemlje, 2 hiljade kvadrati onda podijelimo na dva brata, onda fino konopom priko nje kamen ovdje kamen tu. Nije to nigdje zapisano, ovo je tvoje ovo moje. Znam da je moje i to je amen.” (kazivač iz Karlovca, r. 1930. godine).

Kazivač je tek nedavno zakonski uredio pitanje vlasništva zemlje:

“Nema niti dve godine sve je bilo na ćaći nije na meni, i platija to i onda se prepisalo, advokatu i on je preveo. Prije se nije šta ja znam ta ostavština nije bila na mene, ja bija malen, nego na ćaću. Onda ja došo da se na mene da moja djeca znaju.”

3. Zaključna razmatranja

Prikazani oblici zadružnog života, u prvom redu u njihovoj završnoj fazi postojanja u drugoj polovini 20. stoljeća, predstavljaju specifičan primjer opstojnosti ovakvoga načina života i rada u razdoblju kada društveno-ekonomski uvjeti tome više nisu pogodovali. U većini hrvatskih krajeva još su na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, ponegdje i do sredine 20. stoljeća, iznimno i dulje, ti su faktori u prvom redu utjecali na rastakanje zadružnih obiteljskih zajednica. Ta je pojava osobito zanimljiva i stoga što je tendencija njihova održavanja, postupne diobe ili zadržavanja određenih oblika zadružnog života i nakon (ne)formalne diobe uočljiva i među pripadnicima ostalih bunjevačkih ograna, iako u različitim razdobljima tijekom 20. stoljeća. Jedini je zabilježeni primjer opstojnosti zadruga sve do devedesetih godina 20. stoljeća obitelj Rukavina Jauci iz Smiljanskog polja u Lici (usp. Černelić 2006:145–152; 2009:306–315). Iako je varijabilnost oblika u kojima se pokazuje opstojnost elemenata zadružnog života prilično velika, zamjetno je održavanje nekih običajno-pravnih normi i nakon neformalne pa čak i stvarne diobe u svim njihovim ograncima, na što ovdje samo ukazujemo, uspoređujući sa sličnim fenomenom na području Bukovice taj tradicijski

obrazac, koji se manifestira kroz tendenciju postupnog dijeljenja, kao i specifičnih oblika obiteljske povezanosti i nakon diobe. U ovome je kraju duga opstojnost zadruga i općenito obiteljske povezanosti očito ostavila traga i u velikoj skrbi djece za ostarjele roditelje koji danas uglavnom ostaju pod starost živjeti sami, što smo tijekom terenskog istraživanja uočile kao izrazitu karakteristiku obiteljskog života ovoga kraja. Ta nam je činjenica bila donekle i otežavajući faktor u istraživanju jer su djeca pojedinih kazivača zbog velike skrbi za sigurnost svojih roditelja bila sumnjičava prema našim namjerama. Takva međuobiteljska povezanost i briga mlađih naraštaja prema starijima, čak je i kroz određene formalno utvrđene oblike skrbi primjetna i u drugim bunjevačkim ograncima, no na ovome području to je izrazito prisutan fenomen. Osim spomenutih razloga, koji svoje korijene ima u običajno-pravnim predodžbama stanovništva ovoga kraja i u bunjevačkog živilja uopće, zasigurno je potenciran i uslijed ne tako davnih ratnih trauma kojima je ovaj kraj Hrvatske bio izložen. No, to je tema za neka druga istraživanja.

Literatura

- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna. 2003. "Dva lokaliteta, dvije države, dva doma: transmigracija hrvatskih ekonomskih migranata u Münchenu". *Narodna umjetnosti*, 40 (2):117–130.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna. 2007. "Spanning National Borders: Split Lives of Croatian Migrant Families". *Migracijske i etničke teme*, 23 (1-2):33–49.
- ČERNELIĆ, Milana. 2006. *Bunjevačke studije*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, FF-press.
- ČERNELIĆ, Milana. 2009. "Običajno-pravni i imovinski aspekti života u obiteljskim zadrugama Like". *Senjski zbornik*, 36:301–321.
- HAMMEL, E. A. 1972. "Zadruga as Process". U *Household and Family in the Past Time: Comparative Studies in the Size and Structure of the Domestic Group over the Last Three Centuries in England, France, Serbia, Japan and Colonial North America, with Further Materials from Western Europe*, ur. Peter Laslett i Richard Wall. Cambridge: Cambridge University Press, 335–373.
- HAREVEN, Tamara K. 1991. "The History of the Family and the Complexity of Social Change". *The American Historical Review* 96 (1):95–124.
- HAREVEN, Tamara K. 1994. "Recent Research on the History of the Family". U *Time, Family and Community*, ur. Michael Drake. Oxford: Blackwell Publishers, 13–44.
- HUTCHISON, Elizabeth D. 2007. "A life course perspective". U *Dimensions of Human Behavior: The Changing Life Course*, ur. Elisabeth D. Hutchison et al. London: SAGE Publications Inc., 1–39.
- JERNEJ, Mirna. 2010. "Obiteljski transnacionalni prostor: studija slučaja". *Studia ethnologica Croatica*, 22:61–83.
- MESIĆ, Milan. 2002. *Međunarodne migracije: tokovi i teorije*. Zagreb: Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta.
- RUBIĆ, Tihana, Danijela BIRT. 2006. "Obiteljski život na području Krivog Puta od tridesetih godina 20. stoljeća do danas: Etnografski prilog i prijedlozi za buduća istraživanja". *Senjski zbornik*, 33:315–352.
- SCHVANEVELDT, Jay D., Robert S. PICKETT, Margaret H. YOUNG. 2004. "Historical Methods in Family Research". U *Sourcebook of Family Theories and Methods. A Contextual Approach*. ur. Pauline G. Boss, Doherty J. William, Ralph LaRossa, Walter R. Schumm, Suzanne K. Steinmetz. New York: Springer, 99–116.

SORENSEN NYBERG, Ninna. 2005. "Transnational Family Life across the Atlantic: The experience of Colombian and Dominican migrants in Europe". *The International Conference on Migration and Domestic Work in a Global Perspective, 26–29 May 2005*. Wassenar: Danish Institute for International Studies.

https://www.researchgate.net/publication/228766825_Transnational_family_life_across_the_Atlantic_The_experience_of_Colombian_and_Dominican_migrants_in_Europe (pristup 15. 1. 2013.).